

બેંકના વ્યાજ, બેંક લોન, જીવન વીમો, સામાન્ય વીમો,
ચેક-ડ્રાફ્ટ વગેરેનો વટાવ, પોસ્ટ ઓફીસના વિકાસ પત્રો,
શેર બજારના મસાઈલ, નેટ વર્ક માર્કેટિંગ વિશે અને
ક્રેડિટ કાર્ડ વગેરે વિશે ઉઠતા પ્રશ્નોનો હલ રજૂ કરતી કિતાબ

ઈસ્લામ અને અર્વાચીન બેંક કારોબાર

લેખક.....
મુહમ્મદ મસાઈલે જદીદા ફક્રીહે મિલ્લત
હમરત અલ્લામા મુફ્તી મુહમ્મદ નિઝામુદ્દીન મિસ્બાહી
(સદર મુફ્તી : જામિઆ અશરફિયા મુબારકપુર, યુ.પી.)

અનુવાદક.....
પટેલ શબીર અલી રઝવી (તંત્રી : બરકાતે ખ્વાજા-માસિક)

અંજુમને રઝાએ મુસ્તાફા-દયાદરા

GRWB/059/Bharuch/02 C/o. ફર્યાને રઝા મંઝિલ,
મા.પો. દયાદરા, તા. જિ. ભરૂચ. પિન : ૩૯૨૦૨૦

ફોન : (૦૨૬૪૨) ૨૮૦૦૧૧, ૨૮૦૨૯૨ મો. ૯૪૨૭૪ ૬૪૪૧૧

Web: www.barkatekhwaja.net | Email : anjuman2006@hotmail.com

પ્રકાશન નં. : ૧૬૮ આવૃત્તિ-૨ પ્રત : ૫૦૦૦
૧૨-૨બીઉલ અવ્વલ હિ.સ. ૧૪૩૦ માર્ચ-૨૦૦૯

ફક્ત પોસ્ટકાર્ડ લખી અથવા SMS કરી મફત મંગાવો !
મો. ૯૪૨૭૪૬૪૪૧૧, ૯૪૨૭૮૧૭૩૯૯ નૂરાની આર્ટ-દયાદરા

અનુક્રમણિકા

□ પ્રારંભિક વાત.....	૦૩
□ તસ્દીકે જલીલ (મહાન સમર્થન)	૦૭
□ તસ્દીકે જમીલ (સરસ સમર્થન)	૧૯
□ અહલે સુન્નતના ફક્રીહોનું સમર્થન	૨૧
□ લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ માલની શરઈ હૈસિયત	૨૩
□ કરજ (લોન) લેણદેણની શરત	૨૪
□ કરજના માલ પર મળતો વધારો જાઈઝ તથા નાજાઈઝ હોવા વિશે ઉલમાના બે ગૃપો	૨૪
□ પ્રથમ પ્રસ્તાવના	૨૫
□ બીજી પ્રસ્તાવના	૨૭
□ ત્રીજી પ્રસ્તાવના	૨૯
□ ચોથી પ્રસ્તાવના	૩૦
□ હુકમો	૩૩
□ પોસ્ટ ઓફીસથી મળતી વધારાની રકમનો હુકમ	૩૬
□ લોકોએ વેપાર વગેરે માટે બેંકમાંથી નાણા પ્રાપ્ત કરવા વિશે	૩૭
□ ઈન્કમટેક્સની મજબૂરી	૪૦
□ ઈજારો (ઠેકો)	૪૫
□ એક જરૂરી ખુલાસો	૪૬
□ હૂંડી તથા બિલનો વટાવ	૪૮
□ ચેક તથા પાવતીનું ખરીદ વેચાણ	૫૨
□ જાઈઝનો માર્ગ	૫૩
□ ઈસ્લામી બેંક	૫૪
□ જાન તથા માલનો વીમો અને તેની શરઈ હૈસિયત	૫૬
□ કર્ઝ લેણદેણની શરત	૫૭
□ જીવન વીમાનો હુકમ	૫૯
□ શંકાઓનું નિવારણ	૬૧
□ માલના વીમાનો હુકમ	૬૬
□ શેર બજાર અને તેની કાર્ય પદ્ધતિ તથા શરીઅતના હુકમો	૭૦
□ શેરો થકી મળેલ નફો હલાલ કે હરામ ?	૭૬
□ શેરોની મૂડી પર ઝકાત વિશે હુકમ	૭૮
□ નેટ વર્ક માર્કેટિંગ શરીઅતની દષ્ટિએ	૭૯
□ ક્રેડિટ કાર્ડ	૮૫
□ ક્રેડિટ કાર્ડની શરઈ હકીકત અને તેનો હુકમ	૮૬

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

* અમ *

પ્રારંભિક

વાત.....

હઝરત અલ્લામા મુફતી
નિઝામુદ્દીન સાહબ રઝવી

(સદર મુફતી જામિઆ અશરફિયા-મુબારકપૂર)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - حَامِدًا وَ مَصَلِيًّا وَ مُسَلِّمًا

આ પુસ્તિકા ૫-ઓકટોબરથી ૧૨-ઓકટોબર ઈ.સ. ૧૯૯૨ના દરમિયાની અરસામાં મેં તૈયાર કરી હતી. ત્યાર બાદ અઝીઝે મિલ્લત હઝરત મૌલાના અલ્હાજ અબ્દુલ હફીઝ સાહબ કિબ્લા مدظلہ العالی જાનશીને હુઝૂર હાફિઝે મિલ્લત علیہ الرحمہ والرضوان સરપરસ્ત મજલિસે શરઈ તેમજ સરબરાહે આ'લા જામિઆ અશરફિયા મુબારકપૂરની ઈજાઝતથી ઘણાયે ઉલમાએ કિરામની સેવામાં સુધારણા તથા સમર્થનના હેતુથી મોકલવામાં આવ્યો. સામાન્યતઃ તમામ ઉલમાએ કિરામે તેના લખાણો સાથે સંમતિ દર્શાવી અને ખાસ કરીને બે બુઝુર્ગોએ એના પર પોતાનું સમર્થન કરતુ લખાણ પણ લખ્યું જે આ પ્રમાણે છે :-

(૧) ઉસ્તાઝે મુકર્રમ, હઝરતુલ અલ્લામ, મૌલાના મુફતી મુહમ્મદ શરીફુલ હક્ક સાહબ કિબ્લા અમજદી علیہ الرحمہ والرضوان શારેહે બુખારી નાઈબે મુફતીએ આ'ઝમે હિંદ, સરપરસ્તે મજલિસે શરઈ, સદર શોઅબાએ ઈફ્તા તથા નાઝિમે તા'લીમાતે જામિઆ અશરફિયા, મુબારકપૂર.

(૨) સાહિબે તસાનીફે કબીરા, ફકીહે મિલ્લત હઝરતુલ અલ્લામ

મુફતી જલાલુદ્દીન અહમદ અમજદી મુફતી ફૈઝુરસૂલ, બ્રાઉન શરીફ.

મારા લખાણની હૈષિયત જ શું ? પણ તે બુઝુર્ગોની ઝરનવાઝી છે કે એના પર સમર્થન કરતુ લખાણ લખીને એને મજબૂત બનાવી આપ્યું છે. આ ઝરનવાઝીના માટે એ બંને બુઝુર્ગોનો સાચા દિલથી આભારી છું.

આ કિતાબના સુધારા વધારામાં મહેરબાન ઉસ્તાઝ મુહદિષે કબીર હઝરત અલ્લામા ઝિયાઉલ મુસ્તફા સાહબ કિબ્લા ફાદરી دام ظلہ العالی સદરે મજલિસે શરઈ તથા સદર મુદરિસ તથા શૈખુલ હદીથ જામિયા અશરફિયા મુબારકપૂરની ખુદાએ અતા કરેલ શકિત તથા તીવ્ર દ્રષ્ટિની ઘણી દખલ રહી છે.

"જીવન વીમા"નો હુકમ બયાન કરતાં મેં લખ્યું છે :-

"જીવન વીમા"નું જાઈઝ હોવું એ શરતની સાથે જોડવામાં આવેલું છે કે વીમો ઉતારનારને પોતાની આવક તેમજ વર્તમાન માલ સંપત્તિને લક્ષમાં લેતાં અધિક્તર ગુમાન હોય કે તે પ્રારંભના ત્રણ વરસ હપ્તા જમા કરશે."

(હું એક અરસાથી આ શરત હેઠળ "જીવન વીમા"નું જાઈઝ હોવાનો ફત્વો લખતો રહ્યો.) એના પર મોહદિષે કબીરે આ ટીકાત્મક સવાલ ઉપસ્થિત કર્યો :-

(૧) અધિક્તર ગુમાન યફીન સાથે સંબંધિત હોય છે તો શું માલના મામલામાં પણ પાકી ખાત્રીનો એ'તબાર થશે ? જ્યારે કે માલને આવતાં જતાં વાર નથી લાગતી.

મેં બીજા દિવસે ખરીદ વેચાણના સોદા વિશે કેટલાક જુઝઈયાત (કેટલીક દલીલો) પેશ કર્યા જેનાથી માલના વિષયમાં પાકી ખાત્રીનું વિશ્વાસપાત્ર હોવું સાબિત થાય છે. આ જુઝઈયાતને જોયા પછી હઝરત કાંઈક ખુશ થયા પરંતુ સાથોસાથ આ જબરદસ્ત શંકાઓ પણ સ્થાપિત કરી :-

(૨) ખરીદ વેચાણના સોદા (બયઅે સલ્લમ)માં અધિકતર ગુમાનનો એ'તબાર એટલા માટે છે કે જો વેચવામાં આવનાર વસ્તુ ગુમ થશે તો ખરીદ વેચાણનો સોદો ફાસિદ્દ (ફોગ) થઈ જાય તો ખરીદનારને તેની પૂરી રકમ પાછી મળી જશે. પરંતુ જીવન વીમામાં જો ત્રણ વરસના હપ્તા અઢા ન થઈ શકે તો વીમા ધારકને એક પૈસો પણ પાછો મળશે નહીં!

(૩) તદ્ ઉપરાંત ખરીદ વેચાણનો સોદો બુદ્ધિથી વિરૂદ્ધ શરીઅત મુજબનો છે. એટલા માટે તેના જુઝઈય્યાત (દલીલો) પર કયાસ દુરુસ્ત થશે નહીં.

આ કમજોરે ચિંતન મનન કર્યા બાદ તે શંકાઓનું પણ નિવારણ રજૂ કર્યું. પણ હઝરત મૌસૂફ (અલ્લામા ઝિયાઉદ્દીન સાહબ) સાવચેતીના કારણે તેની સાથે સંમત ન થયા અને તેના કારણે આ કિતાબને પ્રસિદ્ધ કરવામાં અસામાન્ય મોડુ થતુ રહ્યું. એટલે સુધી કે મજલિસે શરઈ જામિઆ અશરફિયાના પ્રથમ ફિકહી સેમીનાર (તા. ૧૮ થી ૨૧ ઓક્ટો. -૧૯૯૩)માં આ વિષયમાં ઉલમાએ કિરામની જાનઢાર બહધો પછી ખૂઢ આપે જ જણાવેલ શર્ત સાથે જીવન વીમો જાઈઝ હોવાની તજવીઝ પેશ કરી અને કોઈ આનાકાની વિના સર્વ ઉલમાએ તેની સાથે સંમતિ દર્શાવી.

ત્યાર બાદ એ મસ્અલો ચર્યા હેઠળ આવી ગયો કે ઈન્કમ ઢેક્ષના નુકસાનથી બચવા માટે બેંક પાસેથી કર્ઝ (લોન) લેવું જાઈઝ છે કે નહીં? મારું મંતવ્ય જાઈઝનું હતું અને એને ખાસ્સી વિગતવાર આ કિતાબમાં વર્ણન કરેલ છે, પણ હઝરત (અલ્લામા)એ એના જાઈઝ હોવામાં ખામોશી અપનાવી હતી. એના કારણે એકવાર ફરીથી કિતાબનું પ્રકાશન રોકવું પડયું, એટલે સુધી કે શાબાન મોઅઝ્ઝમ હિ.સ. ૧૪૧૪ ઈ.સ. પ્રમાણે ૧૭-૧-૧૯૯૪ ના શરૂઆતના દિવસોમાં પીરના દિવસે બનારસમાં મજલિસે શરઈના નિર્ણાયક

બોર્ડની મહત્વની મિટિંગમાં તા'બીરના ફર્કની સાથે તેના જાઈઝ હોવાનો પણ ફેંસલો થઈ ગયો, જેનાથી મને ખૂબ જ સપોર્ટ મળ્યો. ફેંસલો આ પ્રમાણે પ્રમાણે છે :-

"બેંકની લોન જેના માટે અમુક વધારાની રકમ આપવી પડે છે તે વધારાની રકમ ઈન્કમઢેક્ષમાંથી બાદ થઈ જાય અથવા બેંકની લોન ફાજલ માલના એવજમાં લેવામાં ઈન્કમઢેક્ષમાંથી કમસે કમ માલ ફાજલ માલના જેટલો અથવા તેનાથી વધારેની બચત થાય તો બેંકમાંથી લોન લેવી મુબાહ છે."

ચોથા મુકદ્દમાનો ઉમેરો હઝરત અલ્લામા મુહદિષે કબીરના જ નિર્દેશનથી થયો. એ ઉપરાંત અમુક સ્થળે આંશિક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. ખાસ કરીને હઝરતે જે ટીકા ટીપ્પણી કરતા સવાલો ઉપસ્થિત કર્યા તે ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. સાચુ એ છે કે જો આ ટીપ્પણીઓ ન હોત તો વીમાનો મસ્અલો મીજ વિનાના ઠળીયા (કવચ) જેવો સાબિત થાત.

હું એ ટીપ્પણીઓ તથા અન્ય સુધારણાઓ માટે હઝરતનો દિલના અતિ ઊંડાણેથી આભારી છું. સાથોસાથ તે તમામ ઉલમાએ કિરામનો પણ આભાર માનુ છું જેમણે પોતાનો અમૂલ્ય સમય આ કિતાબના અભ્યાસમાં ખર્ચ કરીને પોતાના પ્રતિભાવોથી મને માહિતગાર કર્યો. فجزأهم لله تعالى كلهم خير الجزاء.

આ રીતે હું આ કિતાબના લખ્યા પછી એક વરસને સાત મહીના પછી તેને ઈસ્લામી ભાઈઓની ખિદમતમાં પેશ કરવાની સદ્નસીબી પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છું. ખુઢા કરે એ "ઢેર આયત દુરુસ્ત આયઢ" પુરવાર થાય. وماتوا فريقي إلا بالله

-મુહમ્મદ નિઝામુદ્દીન રઝવી

૭-૧૨-૧૪૧૪ હિ.સ. ૧૯-૫-૧૯૯૪ (જુમેરાત)

❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀

પૂરી કિતાબ વાંચો તો તમારા સમક્ષ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે ગવર્નમેન્ટ અને ગૈર મુસ્લિમોની બેંકોમાં રૂપિયા જમા કરવા પર જે વધારાની સ્પષ્ટ મળે છે તે હરામ છે કે મુબાહ કે પાક ?

એના બારામાં સુન્ની અવામથી એ વિનંતી છે કે જેવી રીતે "ફાદયાની" એક અલગ મઝહબ છે અને "રાફઝી" એક અલગ મઝહબ છે, એવી જ રીતે "દેવબંદી" તથા "મૌદૂદી" પણ અહીં સુન્નત વ જમાઅતથી એક અલગ મઝહબ છે. જેવી રીતે "ફાદયાની, મૌદૂદી કે રાફઝી" મુજતહિદોનો ફૌલ અહીં સુન્નતના માટે સનદ નથી એવી જ રીતે દેવબંદી મોલ્વીઓ, મૌદૂદી મિસ્ટરોના તે કથનો જે મસ્લકે અહીં સુન્નતના વિરુદ્ધ હોય તે અવામના માટે નોંધપાત્ર નથી.

આ કિતાબના લેખક જનાબ મૌલાના મુફતી મુહમ્મદ નિઝામુદ્દીન સાહબ રઝવી જૈદ મજહહુમનો જન્મ જિ. દેવરીયાના એક પ્રખ્યાત નહીં એવા ગામ "ભૂજૌલી પોખરા ટોલા"માં ૨-માર્ચ ઈ.સ. ૧૯૫૭ના રોજ ૧ વાગ્યે રાત્રે થયો. સ્થાનિક તથા બહારના વિવિધ મક્તબો તથા મદ્રસાઓમાં ઈલ્મ હાંસલ કરતા રહ્યા, પણ મૌલા ❀❀❀ એ તેમને કોઈ ઓર જ કામના માટે અઝલથી જ ચૂંટી કાઢ્યા હતા એટલા માટે સઆદતે અઝલી તેમને ખેંચીને અહીં સુન્નતની સૌથી મોટી અને સૌથી મહાન ફૈઝ વેરતી દર્સગાહ જામિઆ અશરફિયા લાવી, અહીં તેમણે ઈ.સ. શવ્વાલ ૧૩૮૬ થી શાબાન ૧૪૦૦ ચાર વરસ સુધી ખૂબ જ મહેનત તથા પરિશ્રમથી તાલીમ હાંસલ કરી. ગવર્નમેન્ટની કોલેજો તથા સ્કૂલોથી શીખીને દીની દર્સગાહોના તલબા પણ મોડર્ન બનવાના શોખમાં પોતાના સમયોને બર્બાદ કરે છે, પણ તેમણે પોતાના સમયોની કદર કરી. જ્યારે હું જામિઆ અશરફિયામાં આવ્યો તો એઓ મારી સાથેના જ કમરામાં રહેતા હતા. મેં તેમને તાલિબે ઈલ્મીના જમાનાથી (વિદ્યાર્થી કાળથી) જ જોયા અને પારખ્યા.

❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀

❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀

જ્યારે એઓ ઈ.સ. ૧૪૦૦ ઈ.સ. ૧૯૮૦ માં ફારિગ થઈ ગયા તો તેમના માથા પર હોશમંદીના ચમકતા તારાઓને મારા ઉપરાંત તે સમયના વ્યવસ્થાપકોએ પણ જોયા. મારા મુબારકપુર પહોંચ્યા બાદ દારુલ ઈફતાનું કામ ખૂબ જ આગળ વધી ચૂક્યું હતું. દારુલ ઈફતામાં પણ એક માણસની જરૂરત હતી. મારી દરખાસ્ત પર વ્યવસ્થાપકોએ તેમને દર્સ આપવા તથા ફત્વા લખવા બંને કામો માટે નિયુક્ત કર્યા. અને અલ્લાહ ❀❀❀નો શુક છે કે મેં તથા વ્યવસ્થાપકોએ તેમની પસંદગી કરવામાં કોઈ ગલતી કરી ન હતી, બલકે એવી પસંદગી કરી હતી કે જે તદ્દન યોગ્ય અને સહીહ હતી. દર્સ આપવાના તથા ફત્વા લખવા બંને વિભાગોમાં આપ દરેક રીતે કામચાબ રહ્યા. ફત્વા વિભાગમાં તેમની કામચાબીની દલીલ આ કિતાબ તો છે જ ઉપરાંત તેમના હજારો ફત્વા તેમજ અન્ય કિતાબો પણ છે.

હાલમાં જ્યારે કે હું ઉંમરના તકાળા હેઠળ અશક્ત તથા નજરની કમજોરીના કારણે તેમજ અમુક સખ્તતરીન દિમાગી ઉલઝનોના કારણે મહત્વના ફત્વા લખવાથી મઅઝૂર છું તો એઓ જ એ પ્રકારના ફત્વા લખે છે અને જે કાંઈ પણ લખે છે તે ખૂબ જ ચિંતન મનન, સંપૂર્ણ અભ્યાસ બાદ લખે છે જેનાથી મને તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને ઈન્શાઅલ્લાહ રહેશે.

દેવબંદીઓએ એક ઈદારો 'મજમઉલ ફિફહુલ ઈસ્લામી' નામથી શરૂ કર્યો છે જેનું મર્કઝ દિલ્હીમાં છે જેમાં અર્વાચીન મસાઈલ પર બે એક સામૂહિક ઈજલાસ કરીને ખૂબ જ આયોજનપૂર્વક સેમીનાર કરે છે.

એ સેમીનારમાં ભાગ લેવા માટે દાવતનામુ સતત મારા નામ પર આવ્યા કરે છે અને જનાબ મુફતી સાહબના નામથી પણ આવતુ રહે છે. પ્રારંભમાં એના પ્રતિ કોઈ ધ્યાન કરવામાં ન આવ્યું પરંતુ પછી

❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀❀

તરફીકે જમીલ

ફફીહે મિલ્લત, હઝરતુલ અલ્લામ, મોલાના મુફતી જલાલુદીન અહમદ અમજદી સાહબ ફિઠલા દામત બરકાતુહુમુલ આલિયહ,
(સદર સોબાએ ઈફતા દારુલ ઉલૂમ ફેઝ્ઝરસૂલ-બ્રાઉન શરીફ)

سُورَةُ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لک الحمد یا اللہ! والصلوة والسلام علیک یا رسول اللہ! ﷺ

ફફીકે ઈસ્લામ હઝરત મોલાના મુફતી નિઝામુદીન સાહબ રઝવી ઝેદુલ મજ્દહુમની કિતાબ "ઈસ્લામ ઔર જદીદ બેંકકારી" (ઈસ્લામ અને અર્વાચીન બેંક કારોબાર)નો મેં શરૂથી અંત સુધી અભ્યાસ કર્યો જેમાં ફાઝિલે જલીલે અમેરિકા, ફાંસ, બ્રિટન, જર્મન, પોર્ટુગલ, નેપાલ અને હિંદુસ્તાન જેવી હુકૂમતો (ગવર્નમેન્ટો)ની બેંકો તથા પોષ્ટ ઓફીસોમાં અને તે દેશોના ગૈર મુસ્લિમ રહેવાસીઓ જેઓ ઝિમ્મી કે મુસ્તામીન નથી તેમની પાસે રૂપિયા રાખવામાં અસલ રકમ કરતાં વધારાની રકમ લેવાનું જાઈઝ હોવા વિશે તથા અન્ય મસાઈલ સંબંધે જે સંશોધન (તેહફીફ) પેશ કર્યું છે એની સાથે હું સંપૂર્ણપણે સહમત છું.

રહો એ સવાલ કે હદીષ શરીફ :-

ماں દારુલ હર્બની ફેદ છે અને હિંદુસ્તાન દારુલ ઈસ્લામ છે, દારુલ હર્બ નથી, જેથી મુસલમાન અને અહીંના કાફિરો વચ્ચે વ્યાજ હોવું જોઈએ. તો એ શંકાનો જવાબ એ છે કે દારુલ હર્બની ફેદ (શરત) ક્યાં તો બચવા પૂરતી નથી ઈત્તેફાફી (આકસ્મિક) છે, કે એ જમાનામાં કાફિરોમાં કેવળ ઝિમ્મી તથા મુસ્તામિન દારુલ ઈસ્લામમાં રહેતા હતા અને હર્બી દારુલ હર્બમાં જ રહેતા હતા. એટલા માટે સરકારે અફદસ ﷺ

ફી દારુલ હર્બ ફર્માવી દીધું. ન એટલા માટે કે હર્બી કાફિર કદીક દારુલ ઈસ્લામમાં રહે તો મુસલમાન અને તેની વચ્ચે વ્યાજ થઈ જશે.

જેમ કે અલ્લાહ તઆલાએ ફર્માવ્યું :-

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْكُلُوْا الرِّبٰوَا ضِعَافًا مِّضَاعَةً

(અર્થ) : "હે ઈમાનવાળાઓ ! ડબલનું ડબલ (ચકવૃદ્ધિ) વ્યાજ ન ખાવ !" (પારા-૪, રુકૂઅ-૫)

તો આ આયતે કરીમામાં "ડબલ ડબલ" (ચકવૃદ્ધિ)ની ફેદ બચવા માટે નથી કે ડબલથી કાંઈક ઓછું વ્યાજ ખાવું જાઈઝ છે ! બલકે તે જમાનામાં લોકો સામાન્યતઃ ચકવૃદ્ધિ વ્યાજ ખાતા હતા એટલા માટે ફર્માવ્યું કે ચકવૃદ્ધિ - ડબલ ડબલ વ્યાજ ન ખાવ. રઈસુલ ફુફહા હઝરત મુલ્લા અહમદ જીવન રઝ્ઝલ્લાહુએ આ આયતે મુબારકના હેઠળ લખે છે :-

انما قيد به اجراء على عادتهم والافه حرام مطلقا غير مُقَيَّد بمثل

هذا القيد- (તફસીરાતે અહમદિયહ, પેજ-૧૪૪)

અને ક્યાં તો હદીષ શરીફમાં "ફી દારુલહર્બ"ની ફેદ મુસ્તામીનને અલગ કરવા માટે છે. એટલે કે જ્યારે હર્બી મુસ્તામિન (શરણાર્થી) થઈ જાય તો તેના તથા મુસલમાનની વચ્ચે વ્યાજ છે. એટલા માટે કે અમાન આપવાના કારણે તેનો માલ મુબાહ નથી રહી જતો કે ફાસિદ (ગૈર શરઈ) સોદા થકી મુસલમાન તેને હાંસલ કરી શકે.

وصلی اللہ تعالیٰ وسلم علی النبی الکریم الامین وعلی الہ واصحابہ
وابنہ الغوث الاعظم الجیلانی والمجدد الاعظم البریلوی اجمعین-

-જલાલુદીન અહમદ અમજદી

ખાદિમ દારુલ ઉલૂમ ફેઝ્ઝરસૂલ-બ્રાઉન શરીફ

૨૩-૨૪બુલ મુરજબ, હિ.સ. ૧૪૧૩

★ અહલે સુન્નતના ફકીહોનું સમર્થન ★

અહલે સુન્નતના ફકીહ હઝરાત દામત ફુયુહુમએ "જીવન વીમા"ના બારામાં મજલિસે શરઈનો પહેલા ફિક્હી સેમીનારમાં સર્વસંમતિથી જે ફેસલો બહાર પાડ્યો તેનાથી સંપૂર્ણપણે લેખકના મંતવ્યને સમર્થન મળે છે. એ ફકુહાએ કિરામમાં જાનશીને હુઝૂર મુફતીએ આ'ઝમે હિંદ હઝરત અલ્લામા મૌલાના મુફતી અખ્તર રઝાખાન અઝહરી સાહબ مدظلّه العالی, નાઈબ હુઝૂર મુફતીએ આ'ઝમે હિંદ હઝરત અલ્લામા મુફતી મુહમ્મદ શરીફુલ હક્ક સાહબ અમજદી رحمۃ اللہ علیہ, મુમતાઝુલ ફકુહા હઝરત અલ્લામા ઝિયાઉલ મુસ્તફા સાહબ ફાદરી مدظلّه العالی, ફકીહે મિલ્લત હઝરત અલ્લામા મુફતી જલાલુદ્દીન અહમદ અમજદી સાહબ رحمۃ اللہ علیہ, ફકીહે મુહકિક્ક હઝરત અલ્લામા ફાઝી અબ્દુરહીમ બસ્તવી مدظلّه العالی, તે ઉપરાંત પુષ્કળ પ્રમાણમાં અકાબિર તથા અસાગિર સામેલ છે.

ફેસલાની અમુક જરૂરી કલમો આ મુજબ છે :-

(૧) નીચે મુજબના લોકો માટે જીવન વીમો જાઈઝ છે :-

(અ) તે નોકરીયાત જેના પગારમાંથી પ્રિમિયમની રકમ પગાર આપનાર ખૂદ કાપીને જમા કરવા બંધાયેલ છે.

(બ) તે માલધારી જેને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિની સાથે ત્રણ વરસની નિશ્ચિત મુદત અથવા એના બાદની લાંબી મુદત સુધી ત્રણ વરસના તમામ હપ્તા સતત જમા કરવાની અધિકતર ગુમાન યકીન સાથે હોય.

(૨) વીમાથી પ્રાપ્ત થયેલી વધારાની રકમ મુબાહ માલ છે તેને પોતાના કામમાં વાપરવી જાઈઝ છે. અલબત્ત તેને સદકો કરી દેવી બેહતર

છે. વલ્લાહુ તઆલા અઅ્લમ.

* સ...વા...લો...*

(૧) વર્તમાનકાળની બેંકોમાં વિવિધ પ્રકારના કારોબાર ચાલે છે. દા.ત. :

★ લોકો પાસેથી માલ (પૈસા) મેળવીને વેપાર કરે છે અને તેના પર તેમને ૫% કે એથી વિશેષ ઈન્ટરેસ્ટના નામ પર નફો આપે છે.

★ લોકોને પોતાની પાસેથી વિવિધ જરૂરતો માટે લોન આપે છે અને તેના માટે તેમની પાસેથી નફો વસૂલ કરે છે.

★ તેમનું એક કામ કમિશન પર બિલો તથા હૂંડીઓને વટાવવા તેમજ ડ્રાફ્ટ, ચેક વગેરે થકી એક જગાએથી બીજી જગાએ રૂપિયા પહોંચાડવાનું પણ છે.

આ બાબતો શરઈ દ્રષ્ટિકોણથી જાઈઝ છે કે નહીં ?

(૨) પોષ્ટ ઓફીસો પણ વિવિધ રીતે લોકો પાસેથી રૂપિયા હાંસલ કરે છે અને તેના પર તેમને ઈન્ટરેસ્ટના નામે નફો આપે છે. તેમજ સાથોસાથ તે ચાર્જ લઈને કેટલાંયે કામો કરે છે, દા.ત. ટેલીગ્રામ, મનીઓર્ડર, વીમો વગેરે... તેનો શરીઅતની રૂએ શો હુકમ છે ?

(૩) લાઈફ ઈન્શ્યુરન્સ (જીવન વીમો) તથા જનરલ ઈન્શ્યુરન્સ (સામાન્ય વીમો)ના બારામાં શરીઅતનો શો હુકમ છે ?

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
حَامِدًا وَ مَصْلِيًا وَمُسَلِّمًا

વર્તમાનકાળની બેંક કાર્યપદ્ધતિ કાંઈ એવું કેન્દ્રનું સ્થાન પામી ચૂકી છે કે આજે દુનિયાના સર્વ આર્થિક ધંધાકિય કામો તેની આસપાસ સંકળાયેલ જોવા મળે છે, જાણે કે આર્થિક મજબૂતી પ્રાપ્ત કરવાના હિસાબે એ આપણા સૂર્યની વ્યવસ્થાની જેમ છે.

❦ ઈસ્લામ અને અર્લાયીન બેંક કારોબાર ❦

આ સઘળી વ્યવસ્થા ત્રણ મજબૂત પાયાઓ પર ચાલી રહેલ છે :-

- ★ લોકો પાસેથી માલ (રૂપિયા) હાંસલ કરીને ઉચ્ચ કક્ષાએ વ્યાપાર.
- ★ લોકોને વેપાર, ખેતી તથા કારીગરી તેમજ મશીન ચલાવવા વગેરેના માટે લોન પૂરી પાડવી.
- ★ માલ પહોંચાડવાનો અને અમાનતોની રક્ષાનો ઈજારો.

માલ પહોંચાડવાનો મક્સદ હૂંડી, ડ્રાફ્ટ, ટ્રાવેલિંગ ચેક વગેરેને બહાર પાડવું અને અમાનતથી મતલબ લોકોની કિંમતી ચીજો છે.

બિલો તથા હૂંડીઓની કિંમતમાંથી અમુક કટ કરીને એડવાન્સ ચૂકવણી. આ બેંકનો સાઈડનો કારોબાર છે.

★ લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ માલની શરઈ હૈસિયત ★

લોકો દ્વારા બેંકમાં જે માલ દૌલત જમા થયા છે તો ક્યાં તો "અમાનત" છે ક્યાં તો "કરજ" છે અથવા "મુઝારબત" એટલે ભાગીદારીનો વેપાર.

અમાનતનો ખતરો તો એટલા માટે વિશ્વાસપાત્ર નથી કે તેમાં કેવળ અસલ માલની મૂળ કિંમત પાછી મળે છે અને માલ વેડફાય જાય કે નાશ પામે તો અમીન તેનો જિમ્મેદાર નથી હોતો. પરંતુ બેંક તેનાથી ઉલ્ટુ બદલાની જિમ્મેદાર થાય છે અને અસલ માલ પર એક નિશ્ચિત દર કરતાં કાંઈક "વિશેષ" પણ આપે છે.

અને એને "મુઝારબત" એટલે ભાગીદારીનો વેપાર પણ નથી ઠરાવી શકતા, કેમ કે તેની એક અનિવાર્ય શરત એ છે કે વેપારમાં નુકસાન થાય તો તેનો એકલો જિમ્મેદાર માલનો માલિક (સરમાયાદાર) હોય છે, વેપારીને એની સાથે કોઈ લેવા દેવા નથી હોતી. અલબત્ત નફામાં બંને કોઈ પણ નિશ્ચિત ટકાવારીથી અથવા ભાગના હિસાબથી સંયુક્ત રીતે ભાગીદાર હોય છે. તદ્ઉપરાંત અહીં પણ માલની મૂળ

❦ ઈસ્લામ અને અર્લાયીન બેંક કારોબાર ❦

કિંમત વેપારીની પાસે અમાનત હોય છે. જ્યારે કે વાસ્તવિકતા એ છે કે બેંકના થકી દૌલતના કારોબારમાં (બેંકમાં નાણા રોકવામાં) માલધારી નુકસાનનો તદ્દન જિમ્મેદાર નથી હોતો, અને માલ બર્બાદ થવાના સંજોગોમાં બદલાનો હકદાર પણ રહે છે. જેથી બેંકમાં જમા થતા માલ દૌલતની શરઈ હૈસિયત "કરજ"ની છે એમાં નુકસાન થતા માલનો બદલો પાછો આપવાનું ગમે તે રીતે અનિવાર્ય હોય છે અને એના પર કાંઈક વધારાનો કરાર બેંકોની દુનિયામાં રિવાજ પામેલ છે.

★ કરજ (લોન) લેણદેણની શરત ★

ઈસ્લામની દ્રષ્ટિએ કરજ એક પ્રકારનું એહસાન છે અથવા ભલાઈ અને બદલો છે એટલા માટે તે તેને દરેક પ્રકારના ભૌતિક લાભથી પાક તથા સાફ જોવા ચાહે છે. અને કોઈ કરારની રૂએ નફાની લેણદેણને વ્યાજ ઠરાવીને નાજાઈઝ ગણાવે છે. એટલે કે ઈસ્લામના નિયમાનુસાર કરજ (ઉધાર) આપવા પર શરતી નફાની લેણદેણ વ્યાજ છે જે કતઈ હરામ તથા ગુનોહ છે. અમે આગળ જતાં આ મસ્અલા પર વિસ્તારપૂર્વક પ્રકાશ પાડીશું. અત્યારે કેવળ પયગંબરે આલમ عليه وسلمની એક હદીષ નકલ કરીએ છીએ :- **كُلُّ قَرْضٍ جَرٌّ مَنَعَةٌ فَهُوَ رِبَاٌ** : "કરજના કારણે જે નફો પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તે વ્યાજ છે."

જેથી કરજના મામલાને જાઈઝ હોવાની શરત એ છે કે તે વ્યાજની ગંદકીથી પાક હોય.

★ કરજના માલ પર મળતો વધારો જાઈઝ તથા નાજાઈઝ હોવા વિશે ઉલમાના બે ગૂપો ★

સામાન્યતઃ ઉલમાએ કિરામે બેંક તથા થાપણદારોની આપસમાં લેણદેણને કરજનો મામલો ગણાવ્યો છે તેની વિવિધ શાખાઓ છે. દા.ત. :-

﴿﴾ ઈસ્લામ અને અલ્લાહીની ભેદ કારોબાર ﴿﴾

તઆલાનું ફર્માન છે કે : **وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ** - "અને પોતાના હાથે બર્બાદીમાં ન પડો." (સૂરએ બકરહ-૧૮૫)

"તફ્ફીરે ખઝાઈનુલ ઈફ્ફાન"માં આ આયતનો ખુલાસો આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે :-

"ખુદાની રાહમાં ખર્ચ કરવાને ત્યજવું પણ બર્બાદીનો સબબ છે અને બિન જરૂરી ફૂજૂલખર્ચી પણ. અને એ રીતે અન્ય ચીજ પણ જે ખતરા તથા બર્બાદીનો સબબ હોય એ સૌથી દૂર રહેવાનો હુકમ છે. ત્યાં સુધી કે હથિયાર વિના જંગના મેદાનમાં જવું અથવા ઝહેર ખાવું અથવા કોઈ રીતે આત્મહત્યા કરવી. ઉલમાએ આ પરથી એ મસ્અલો પણ તારવ્યો છે કે જે શહેરમાં પ્લેગ હોય ત્યાં જવામાં ન આવે, જો કે ત્યાંના લોકોએ ત્યાંથી ભાગવું મના છે."

અહીંથી જાણવા મળ્યું કે આ આયતે કરીમા બંને ઉપરોકત બલાઓ માટે પણ લાગુ પડે છે.

હદીષમાં છે કે રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** ઈશાદ ફર્માવ્યો :-

إِنَّ اللَّهَ كَرِهَ لَكُمْ قِيلَ وَقَالَ، وَكَثْرَةَ السُّؤَالِ، وَاضَاعَةَ الْمَالِ

"બેશક ! અલ્લાહ તઆલા તમારા માટે મકરૂહ રાખે છે ફૂજૂલ બક બક અને સવાલની અધિકતા અને માલની તબાહી તથા બર્બાદી."

(સહીહ ખુખારી વ સહીહ મુસ્લિમ)

તદ્ ઉપરાંત ઈસ્લામી ફિક્કહનો એક નિયમ એ પણ છે કે :-

"**جَاءَ دَفْعُ الرِّشْوَةِ لِدَفْعِ الظُّلْمِ** **أَمْرٌ جَائِزٌ** **আপવી જઈ** છે." (અલ હિદાયહ, પેજ-૨૨૮, ભાગ-૩)

જેથી ઈન્કમટેક્સ વગેરેની બલા ટાળવા માટે આ વ્યાજમય કરજ એટલે લોન (જે વિવિધ પ્રકારની છે) લેવી પણ જઈ શકાય છે કેમ કે એ વ્યાજમય લોનની જેમ લાંચ પણ આપવી,

43 ﴿﴾

﴿﴾ ઈસ્લામ અને અલ્લાહીની ભેદ કારોબાર ﴿﴾

લેવી હરામ છે. (છતાં જુલ્મ ટાળવા લાંચ આપવી જઈ શકાય છે.)

આ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણનને લક્ષમાં લઈને ઈન્કમટેક્સના નુકસાન અને તેની બર્બાદીઓથી બચવાની જરૂર તેમજ આ ફાસિદ (ખોટી રીતે) ગુમાન કરવામાં આવેલ ટેક્સના નિવારણ માટે બેંકથી વ્યાજમય લોન લેવી મારી દ્રષ્ટિએ જઈ શકાય છે. કેમ કે એ ખરેખર માલને તબાહ થવાથી બચાવે છે. બીજા શબ્દોમાં સખત નુકસાનથી બચવા માટે ઓછા નુકસાનમાં પડવું છે, કેમ કે બેંકથી લોન લઈને ઈન્ટેરેસ્ટ આપવું પણ આપણા માટે નુકસાનકારક છે અને આપણી દૌલતનો ઘણો બધો હિસ્સો ઈન્કમટેક્સમાં આપવો પણ નુકસાન છે. પરંતુ ઈન્કમટેક્સનું નુકસાન સામાન્ય સંજોગોમાં ઈન્ટેરેસ્ટના નુકસાનથી વધીને છે જેથી સખત નુકસાનથી મુક્તિ મેળવવા માટે ઓછા નુકસાનમાં પડવાની ઈજ્જત મળશે.

ઈશ્બાહમાં છે :-

لَوْ كَانَ أَحَدُهُمَا أَعْظَمَ ضَرًّا مِنَ الْآخَرِ، فَاِنَّ الْأَشَدَّ يُزَالُ بِالْأَخْفِ

"બે નુકસાનો હોય, એક સખત બીજું મામૂલી. તો મામૂલી નુકસાન અપનાવીને સખત નુકસાનને દૂર કરે." (પેજ-૧૧૧)

ઈશ્બાહમાં એક બીજા ઠેકાણે છે :-

مَنْ ابْتُلِيَ بِبَيْتَيْنِ وَهُمَا مَتَسَاوِيَانِ يَأْخُذُ بِأَيَّتِهِمَا شَاءَ وَإِنْ اِخْتَلَفَا يَخْتَارُ أَهْوَى نَفْسِهِمَا

"જે શખ્સ બે મુસીબતોમાં ફસાઈ જાય અને તે બંને એક જ કક્ષાની હોય તો બેમાંથી જેને ચાહે અપનાવી લે. અને જો એક બલા હલકી અને બીજી મોટી હોય તો હલકીને અપનાવે." (પેજ-૧૧૨)

પરંતુ જો કોઈ વ્યક્તિએ પોતાની ઉણપના કારણે કરજની અદાયગી (લોન ભરપાઈ) કરવામાં એટલું મોડું કર્યું કે તેના પર લાગુ થતું ઈન્ટેરેસ્ટ ચક્રવૃદ્ધિ થઈને ઈન્કમટેક્સની માત્રા કરતાં વધી ગયું તો એ

44 ﴿﴾

❀ ઇસ્લામ અને અર્થશાસ્ત્રીય બેંક કારોબાર ❀

"અર્થશાસ્ત્રની રૂપરેખા"માં પણ એની ઓળખ એ જ નામથી કરાવવામાં આવેલ છે. જેમ કે એમાં લેખકો લખે છે :-

"બેંકનો વટાવ એક પ્રકારે તેના રૂપિયા પર વ્યાજ છે જે બેંક બિલનો વટાવ કરાવવા માટે બિલને વટાવ થવાના સમયથી પહેલાં જ આપી દે છે." (પેજ-૧૭૩, ઇ-ટર મેડિયટની દર્સી ક્રિતાબ "અર્થશાસ્ત્રકી રૂપરેખા")

અર્થશાસ્ત્રની સ્ટાન્ડર્ડ ક્રિતાબ "જદીદ તરીકાએ તિજારત"માં છે :-

"બિલ ખરીદવા (વટાવવા)નું કામ બેંક અને બિલના દલાલ કરે છે. એ બિલની રકમમાંથી અદા કરવાની તારીખથી પહેલાં થોડીક સરખી વ્યાજની રકમ કાપીને બિલના માલિકને રોકડા આપી દે છે અથવા તેના ખાતામાં જમા કરી દે છે. કાપવામાં આવેલી આ રકમ ડિસ્કાઉન્ટ (Discount) કહેવાય છે. બિલને આ રીતે વેચીને હાંસલ કરવાને બિલને વટાવવું કહે છે. કમિશનની રકમ બિલ વટાવ્યાથી અદા કરવાની તારીખ સુધીના સમય પર નિશ્ચિત કરેલ રકમથી કાઢવામાં આવે છે. દા.ત. જો એક બિલ એક હજાર રૂપિયાની રકમનું ત્રણ

પેજ નં. ૪૮ નું ચાલુ...

👉 **બિલ :** એની વ્યાખ્યા ડો. મુહમ્મદ આરિફખાને આ પ્રમાણે કરી છે :-

"બિલ ઓફ એક્ષચેન્જ (BILL OF EXCHANGE)ના થકી રકમ અદા કરવાનો તરીકો વર્તમાન વ્યાપારિક દુનિયામાં ખૂબ જ લોકપ્રિય છે. એક બિલ ઓફ એક્ષચેન્જ એક વ્યક્તિ અથવા પેઢીનું કોઈ બીજી વ્યક્તિ અથવા પેઢી પર શરત વિનાનું લેખિત હુકમનામું હોય છે કે તે લખેલી રકમ એક મુદત પછી અથવા નિયત સમય હેઠળ તેના હુકમના પ્રમાણે કોઈ અન્યને આપી દે.

બિલની વિશિષ્ટતા : (૧) બિલ લેખિત હોય છે. (૨) બિનશરતી હોય છે. (૩) તેમાં રૂપિયાની અદાયાગીનો હુકમ હોય છે. (૪) બિલની રકમ નિશ્ચિત હોય છે. (૫) અદા કરવાની તારીખ નિશ્ચિત હોય છે. (૬) તેમાં બિલ લખનારની સહી હોય છે. (૭) બિલ મંજૂર કરનારને અદા કરવાનો હુકમ આપવામાં આવે છે."

(-જદીદ તરીકાએ તિજારત વ ત-ઝીમે તિજારત, ભાગ-૧, પેજ-૭૨૫)

❀ ઇસ્લામ અને અર્થશાસ્ત્રીય બેંક કારોબાર ❀

મહીનાની મુદતનું છે જેને ૪ ટકા વાર્ષિક કમિશનથી વટાવવામાં આવ્યું તો બેંક ૧૦ રૂ. લઈને ૯૯૦ રૂ. વેપારીને આપી દેશે. એટલે કે એક હજાર રૂપિયા પર ૪ ટકાથી ૪૦ રૂપિયા વરસ ભરનું થશે અને ત્રણ મહીનાનું $\frac{૪૦ \times ૩}{૧૨} = ૧૦$ રૂ." (જદીદ તરીકાએ તિજારત વ ત-ઝીમે તિજારત, પેજ-૭૨૨, ભાગ-૧)

અહીં પણ બેંકને વ્યાજ આપવું પડે છે એટલા માટે એ પણ નાજાઈઝ તથા ગુનોહ છે. હુજજતુલ ઇસ્લામ ઈમામ અબૂબક્ર જસસાસ રહીમે આ મસ્અલાને દલીલોની સાથે ખૂબ જ ખુલાસાવાર જાહેર કર્યો છે. આપ ફર્માવે છે :-

الرَّجُلُ يَكُونُ عَلَيْهِ أَلْفُ دِرْهَمٍ دَيْنٌ مُّؤَجَّلٌ فَيُصَالِحُهُ مِنْهُ عَلَى خَمْسٍ مِائَةٍ حَالَةً فَلَا يَجُوزُ، وَقَدْ رَوَى سَفْيَانٌ عَنْ حَمِيدٍ عَنْ مَيْسِرَةَ،

قال: سألت ابن عُمرَ يكون لي على الرجل الدين إلى أجل فأقول عَجَل لي، وأضع عنك. فقال: هورباً. ورؤي عن زيد بن ثابت أيضاً النهي عن ذلك وهو قول سعيد بن جبيرة لشعبي والحكم، وهو قول أصحابنا وأمة الفقهاء... ومعلوم أن ربا الجاهلية إنما كان قرصاً مؤجلاً بزيادة مشروطة فكانت الزيادة بدلا من الأجل فأبطله الله تعالى وحرّمه وقال "وَدَّرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا" - حَظَرَ أَنْ يُوجَرَ لِلأجل عوض، فإذا كانت عليه الف درهم مؤجلة فوضع عنه على أن يُعَجَلَهَا فَإِنَّمَا جَعَلَ الحَظَّ بِحذاء الأجل فكان هذا هو معنى الرِّبَا الَّذِي نَصَّ اللهُ تَعَالَى عَلَى تحريمه ولا خلاف أنه لو كان عليه الف درهم حَالَةً فقال له: "أَجِّلْنِي و أزيدك فيها مائة درهم" لا يجوز لأنّ المائة عوض من الأجل -

كذلك الحَظُّ في معنى الزيادة إذ جعله عوضاً من الأجل - وهذا هو الأصل في امتناع جواز أخذ الأبدال عن الأجل -

"એક શખ્સ પર કોઈનું એક હજાર રૂપિયા નિશ્ચિત સમય પૂરતું

❦ ઈસ્લામ અને અર્વાચીન બેંક કારોબાર ❦

કરજ હોય અને તે (એનાથી ઓછામાં દા.ત.) પાંચસો રૂપિયા રોકડા પર સમાધાન કરે તો એ નાજાઈજ છે. હજરત સુફ્યાન હમીદથી અને તેઓ મૈસરાથી રિવાયત કરે છે કે હજરત મૈસરા ફર્માવે છે કે મેં હજરત ઈબ્ને ઉમર رضي الله عنه થી પૂછ્યું કે એક માણસના માથે મારું કરજ છે જેને અદા કરવાનો એક સમય નિશ્ચિત છે. હું તેને કહું છું કે તમે મને નિશ્ચિત સમય પહેલાં જ કરજ અદા કરી દો તો અમુક રૂપિયા છોડી દઈશ. (તો શું એ જાઈજ છે ?) તેમણે ફર્માવ્યું કે એ વ્યાજ છે. રસૂલ صلى الله عليه وسلم ના સહાબી હજરત ઝૈદ ઈબ્ને ખાબિત رضي الله عنه થી એને મનાઈ કરતી રિવાયત થઈ છે. એ જ કોલ સર્ઈદ ઈબ્ને જુબૈર, શઅબી અને હકમ رضي الله عنه નો છે. અને એ જ મઝહબ આપણા હનફી ઈમામો તથા તમામ ફકીહોનો છે.

એ તો સૌને ખબર છે કે જાહિલિયાતના જમાનાનું વ્યાજ નિશ્ચિત સમયવાળું અને નિશ્ચિત વધારાની સાથે રહેતું હતું. અને આ વધારો નિશ્ચિત સમયનો બદલો રહેતો હતો, તો અલ્લાહ તબારક વ તઆલાએ તેને બાતિલ તથા હરામ ફર્માવી દીધો અને આ ફર્માન બહાર પાડીને કે "જે વ્યાજ બાકી રહી ગયું છે એને છોડી દો." નિશ્ચિત સમયનો કોઈ બદલો લેવાથી મનાઈ ફર્માવી દીધી. તો જ્યારે કોઈ માણસ ઉપર હજર રૂપિયા નિશ્ચિત સમયે અદા કરવાવાળું કરજ હોય અને કરજ આપનાર એ શરતે એમાંથી કાંઈક ઓછું કે કરજદાર એને નિશ્ચિત સમય પહેલાં જ અદા કરી દે, તો તેણે આ કમી નિશ્ચિત સમયના લીધે કરી છે. અને એ જ અર્થ એ વ્યાજનો છે જેને અલ્લાહ તઆલાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હરામ ઠરાવ્યું છે.

અને આ બાબતમાં કોઈ મતભેદ નથી કે જો કોઈ વ્યક્તિના માથે હજર રૂપિયા રોકડા આપવાના જરૂરી હોય અને તે હકદાર એવું કહે છે તમે અદાચીની માટે કોઈ નિશ્ચિત સમય નક્કી કરી દો, હું તમને

❦ ઈસ્લામ અને અર્વાચીન બેંક કારોબાર ❦

સો રૂપિયા વધારે આપીશ. તો એ (સર્વ સંમતિથી) નાજાઈજ તથા હરામ છે, કેમ કે આ સો રૂપિયા નિશ્ચિત સમયના બદલામાં છે. આ જ રીતે કરજમાં કમી પણ એક જાતનો વધારો છે કેમ કે એને નિશ્ચિત સમયનો બદલો ઠરાવ્યો છે. (દા.ત. કરજદારે હજર રૂપિયાના બદલામાં ૮૦૦ રૂા. જ એડવાન્સમાં અદા કર્યા તો તેને નિશ્ચિત સમયના લીધે ૧૦૦ રૂા. નફાનો વધારો મળી ગયો.) અને આ વાતમાં આ જ મુખ્ય કાયદો છે કે નિશ્ચિત સમયના બદલામાં ચાર્જ લેવો નાજાઈજ છે." (તફસીરે અહકામુલ કુઆન)

બરાબર આ જ સ્થિતિ બેંકના વટાવની પણ છે કે સમયથી પહેલાં બિલ અથવા હુંડી વટાવવાના બદલામાં લખાણ થયેલી રકમમાંથી કાંઈક કટ કરી લે છે. તો નિઃશંક આ કપાટ કે કટીંગ નિશ્ચિત સમયના બદલામાં છે જેથી એ પણ વ્યાજ તથા નાજાઈજ છે.

★ ચેક તથા પાવતીનું ખરીદ વેચાણ ★

આજકાલ વ્યાપારમાં ઉધારે ખરીદ વેચાણનો એક તરીકો એ રિવાજ પામેલો છે કે ખરીદનાર પોતાના વેચાણ કરનારને રોકડ કિંમત આપવાને બદલે ચેક અથવા પાવતી આપી દે છે જેના પર અદાચીની માટે આગામી કોઈ તારીખ લખેલી હોય છે. દા.ત. પહેલી નવેમ્બરે લખવામાં આવનાર ચેક અથવા પાવતી પર પહેલી ડિસેમ્બરની તારીખ હોય છે એને આગામી તારીખનો ચેક (Post dated cheque) અથવા પાવતી કહે છે. અને વેચનારને તરત અથવા બે ચાર દિવસમાં પૈસાની જરૂરત હોય છે એટલા માટે તે કોઈ એવા માલદાર વેપારીને મળે છે જે આ પ્રકારના ચેક અથવા પાવતી વટાવવાનું કામ કરે છે. તે ચેક કે પાવતી પર લખેલી રકમમાંથી અમુક કટ કરીને બાકીની રકમ અદા કરી આપે છે. આ કપાટનો ભાવ પણ નિશ્ચિત હોય છે. એને લોકો સામાન્ય બોલચાલમાં ચેક અથવા પાવતીનું ખરીદ વેચાણ કહે

"સહીહ એ છે કે જે જગાના અનાજમાં સલમ થયેલ છે જો ત્યાંનું અનાજ સામાન્યતઃ ખત્મ નથી થતું તો ત્યાં સલમ સહીહ છે ચાહે તે જગા કોઈ સલ્તનત હોય કે મોટું શહેર, કેમ કે શરીઅતના હુકમોમાં લગભગ શક્યતા યક્નીનના દરજામાં હોય છે. અને જો એ સંભવ હોય કે ત્યાંનું અનાજ ખત્મ થઈ જશે, દા.ત. કોઈ નિશ્ચિત જમીન કે આબાદીના અનાજના ખત્મ થઈ જવાની સંભાવના અધિક હોય છે, દુર્લભ નથી, તો ખરીદેલ વસ્તુ સુપ્રત કરવા ઉપર શક્તિ ન થઈ, એ એટલા માટે કે જેવું કે અમે વર્ણન કરી ચૂક્યા. એ મુફલિસોનું ખરીદ વેચાણ છે અને તેને હાલમાં ખરીદેલ વસ્તુ સુપરત કરવાની ક્ષમતા નથી. અને અનાજ ખત્મ થઈ જવાની સંભાવનાના કારણે અદાયગીના સમયે પણ ખરીદેલ વસ્તુ સુપ્રત કરવાની ક્ષમતા શંકાસ્પદ છે, જેથી શક્તિ સાથે કુદરત સાબિત થશે નહીં. હદીષે પાકમાં આવેલ છે કે હઝરત જૈદ બિન શુઅબા رضي الله عنه એ રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم થી સલમ કરવા ચાહ્યું તો પૂછ્યું કે એક નિશ્ચિત બાગના ખજૂરમાં સલમ કરું? તો સરકાર صلى الله عليه وسلم એ ફર્માવ્યું, નહીં. (બદાએ ઉસ્સનાએઅ ફી તરતીબિશ્શરાએઅ, ૫/૨૧૧, ૨૧૨, કિતાબુલ બુયૂઅ)

હિદાયાના કર્તા ફર્માવે છે :-

ولو كانت النسبة إلى قرية الصفة لا بأس به على ما قالوا كالخشماني
ببجرا والبساخي بفرغانة.

"કોઈ ખાસ આબાદીની પ્રતિ અનાજની નિસ્ખત જો સિફતના બયાન (ખૂબીના વર્ણન) માટે હોય તો જેવું કે મશાઈખે ફર્માવ્યું, એમાં કાંઈ વાંધો નથી જેમ કે બુખારાના ખુશ્મરાની અને ફરગાનાના બિસાખી ઘઉં." (હિદાયહ, ૩/૭૯, કિતાબુલ બુયૂઅ)

આ લખાણોથી એ બાબત ઉઘાડી થઈને સામે આવે છે કે માલ મત્તાની બાબતમાં પણ પાકા ગુમાનનો એતબાર થશે, જેથી જો કોઈએ ત્રણ વરસના માટે ઘઉંનો બયએ સલમ કર્યો અને ઈલાકો એવો હોય કે ત્યાં ત્રણ વરસો સુધી સતત ઘઉં પ્રાપ્તિનું અધિક ગુમાન હોય તો ખરીદ વેચાણ સહીહ થશે.

એ જ પ્રમાણે જીવન વીમામાં પણ ત્રણ વરસોના હપ્તાની અદાયગીનું અધિકતર ગુમાન હોય તો વીમો જાઈઝ હોવાનો હુકમ થશે.

અહીં એ શંકા ન કરવામાં આવે કે બયએ સલમમાં અધિકતર ગુમાનનો એતબાર એટલા માટે છે કે ખુદા ન ખ્વાસ્તા જો કદી મુસ્લમ ફીહના નાબૂદ અથવા તબાહ થઈ જવાના સંજોગોમાં સોદો ફાસિદ થઈ જશે. તો ખરીદનારને તેની પૂરી કિંમત પરત મળશે, એવું નથી કે તેની ચૂકવી આપેલી કિંમત ઝપ્ત થઈ જશે. પરંતુ જીવન વીમામાં હપ્તાઓની અદાયગી ન થવી ભલે દુર્લભ જ હોય પણ સંપૂર્ણ વંચિતતાનો પયગામ લાવે છે અને વીમાધારકને જમા થયેલ રકમમાંથી એક પૈસો પણ પાછો નથી મળતો.

આ શંકા એટલા માટે ન કરવામાં આવે કે સલમના પ્રકરણમાં પણ સંપૂર્ણ વંચિતતાની શક્યતા એ રીતે છે કે સલમ રૂપે વેચનાર ગરીબાઈની હાલતમાં મૃત્યુ પામે તો ખરીદનારને કાંઈ મળશે નહીં. અને જો મુફલિસીની હાલતમાં મૃત્યુ દુર્લભ છે તો માલ પ્રાપ્તિનું અધિકતર ગુમાન હોવાની સ્થિતિમાં હપ્તા ન ભરાવું પણ દુર્લભ છે,

🌀🌀🌀 ઈસ્લામ અને અર્લાયીન બેંક કારોબાર 🌀🌀🌀

પણ કંપનીની દુનિયામાં આ કરજ વ્યાજની શરત પર આપવામાં તથા લેવામાં આવે છે અને વ્યાજ યક્ષીનન ! કૃતર્થ હરામ તથા સ્વજાતે ખરાબ છે.

પ્રેફરન્સ શેર પણ પોતાની શરત હક્કીકૃતના લેહાજથી કરજ છે. અને એના પર મળનાર નફો વ્યાજ છે જેથી તે પણ સ્વજાતે હસન (સારુ) છે અને તેની શરત સ્વજાતે ખરાબ (બુરી) છે.

ઈક્વીટી શેર મૂળ મૂડીમાં ભાગીદારીનો પાક સરમાયો છે અને તેના થકી સંયુક્ત વ્યાપાર એક મુબાહ કૃત્ય છે પરંતુ આ મુબાહ કામને એ રીતે બુરુ બનાવી દેવામાં આવ્યું છે કે સંયુક્ત કારોબાર કરવામાં આવે છે.

જેથી જાણવા મળ્યું કે આ ત્રણેવ સ્તંભોમાં કોઈપણ સ્તંભ એવો નથી જે ખરાબીથી દાગદાર ન હોય તથા તેને કશાય ખચકાટ વિના હલાલ ધંધો કહી શકાય.

એમાંથી પાછલા બે સ્તંભો તો કૃતઅન હરામ તથા ગુનાહ કબીરા છે જેના જાઈજ હોવાની કોઈ શક્યતા નથી. અને ઈક્વીટી શેરો લેવા કૃતર્થ હરામ તો નથી, છતાં પણ નાજાઈજ જરૂર છે. કેમ કે "સલાહકાર બોર્ડ" ડિબેન્ચર્સ તથા પ્રેફરન્સ શેરો થકી જે મૂડી વેપારમાં લગાડે છે તેનો નફો કંપનીના બંધારણ અનુસાર સર્વ ઈક્વીટી શેર હોલ્ડરોને સમાન રીતે મળે છે અને જ્યારે કંપની નુકસાનનો શિકાર બને છે તો વર્તમાન વેપારની મૂડી વડે જેમાં ઈક્વીટી શેરોની મૂડી પણ હોય છે. સર્વ કરજ આપનારાઓ તથા પ્રેફરન્સ શેર હોલ્ડરોનું કરજ વ્યાજ સાથે અદા કરવામાં આવે છે. તો દસ્તૂર જાણવા છતાં કંપનીના મૂડી રોકાણમાં ભાગીદારી કરવી એક રીતે પોતાના માથે અન્યોના વ્યાજમય કરજનો બોજ ઉઠાવવું છે અથવા કમસે કમ એના પર રાજી થવું છે. અને બીજાનું કરજ અદા કરવું જો કે જાઈજ છે

🌀🌀🌀 ઈસ્લામ અને અર્લાયીન બેંક કારોબાર 🌀🌀🌀

પરંતુ એ કરજ પર લાગુ થતું વ્યાજ અદા કરવું અથવા એના માટે રાજી થવું નાજાઈજ છે.

ઈર્શાદે બારી તઆલા છે : وَالْأَعْلَىٰ وَالْأَعْدَىٰ

(અર્થ) : "ગુનાહનાં કામોમાં એકબીજાની મદદ ન કરો." કેમ કે ઈક્વીટી શેરોના થકી કંપનીમાં ભાગીદારી આ નાજાઈજ કામના ઝરીયા થઈ તો એ હેસિયતથી એ ભાગીદારી પણ નાજાઈજ થઈ. હા! શરીઅતે તાહિરાનો નિયમ છે કે મુસલમાનના કાર્યને શક્ય ત્યાં સુધી હરામ બાબત તથા ખરાબીથી બચાવવામાં આવે. એટલા માટે ફક્કીહોએ ઘણા મસાઈલમાં શક્ય પાસાંઓને તલાશ કરીને મામલાઓમાં સુધારણા કરેલ છે જેમ કે :-

બજારમાં હરામના માલની અધિક્તા અને હલાલની કમી હોય તો પણ ચીજોની ખરીદારીને જાઈજ ફર્માવી. (ફતાવા રઝવિવ્યહ, ભાગ-૨, રિસાલા : અહલા મિનસ્સકર)

એટલા માટે કંપનીમાં જો કે શેરોની મૂડી તથા કરજની મૂડી બંનેવ મિશ્ર છે પરંતુ અહીં મામલાની સુધારણાની શક્યતા એ રીતે છે કે વ્યાજની અદાયગીને ભાગીદારીની મૂડીથી માનવામાં નહીં આવે, બલકે એવું માનવામાં આવશે કે વ્યાજ કેવળ કરજના માલના નફાનું છે. એટલે કંપની પાસે જે કાંઈ રૂપિયા છે તે શક્ય છે કે કરજના પણ હોય, શેરોના પણ હોય. પરંતુ મુસ્લિમના કાર્યને હરામ બાબત તથા ખરાબીથી બચાવવા માટે એ ઠરાવવામાં આવશે કે એ સરમાયો (મૂડી) કરજ છે અને શેરોની મૂડી કાંઈક તો સર સામાનના રૂપમાં મૌજૂહ છે અને અમુક તો ભાવ ઘટવાના કારણે નુકસાનીમાં જતુ રહું. પરંતુ અહીં એ ખુલાસો યોગ્ય નથી, કેમ કે જ્યારે શેરો અને કરજના સર્વ રૂપિયા મિશ્ર થઈ જાય છે તો દરેક રૂપિયો કરજની મૂડી હોવાની સાથે સાથે શેરોની મૂડી પણ છે, જેમ કે જોહરા નૈયરામાં નફલ થયેલ એક

નેટ વર્ક માર્કેટિંગ શરીઅતની દષ્ટિએ

‘જામિઆ અશરફિયા, મુબારકપુર’ ખાતે ૧૫મો ફિક્કહી સેમિનાર યોજાયો જેમાં અન્ય પ્રશ્નો સાથે આ નેટ વર્ક માર્કેટિંગ સંબંધી પ્રશ્ન પણ મુક્તિયાને કિરામ થકી ચર્ચાયો, જેનો નિર્ણય છેવટે જે નિશ્ચિત થયો તેની વિગત અત્રે વાંચકોના માર્ગદર્શન માટે હાજર છે. —પ્રકાશક

નેટ વર્ક માર્કેટિંગ કંપનીએ પોતાની બનાવેલ વસ્તુઓ (Products)ના નિકાસ માટે આ રીત અપનાવી છે કે કંપની અમુક વસ્તુઓ એક વ્યક્તિને નક્કી કરેલ ભાવ ઉપર વેચીને તેને પોતાનો મેમ્બર બનાવે, ત્યાર બાદ તે મેમ્બર પોતાના દ્વારા (તે કંપનીની જ) તેવી જ નક્કી કરેલ ભાવવાળી વસ્તુઓનું વેચાણ કરાવી બે મેમ્બર બનાવે. ત્યાર બાદ બંનેવ મેમ્બર પોતાના હેઠળ બે બે મેમ્બર બનાવે. ઉપરના દરેક મેમ્બરને પોતાની ખરીદારી તથા પોતાની નીચેના મેમ્બરોની ખરીદારી દ્વારા કંપનીને મળેલ નફામાંથી નક્કી કરેલ ટકાના આધારે કમિશન આપવાનો વાયદો હોય છે અને તેના ઉપર અમલ પણ થાય છે.

નવા બનનાર દરેક મેમ્બરને એક નક્કી કરેલ ફોર્મ ભરવાનું રહે છે તથા એક નક્કી કરેલ રકમ દા.ત. પંદરસો રૂપિયા જમા કરાવવા પડે છે જે રકમના બદલામાં તે મેમ્બરને અમુક નક્કી કરેલ વસ્તુઓ આપવામાં આવે છે અથવા કંપનીની બનાવેલ વસ્તુઓ (Products)માંથી મેમ્બરને અમુક માંગણી મુજબની વસ્તુઓ આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ મેમ્બરશીપ બાકી રાખવા માટે દર મહિને અમુક નક્કી કરેલ રકમ દા.ત. સો રૂપિયાની ખરીદારી અનિવાર્ય હોય છે. અને મેમ્બર કમિશનનો હક્કદાર ત્યારે બનશે જ્યારે તેની પોતાની ખરીદારીની સાથે સાથે પોતાના હેઠળ બનેલા મેમ્બરની ખરીદારી એક નક્કી કરેલ મર્યાદા દા.ત. પાંચ હજાર રૂપિયાએ પહોંચી જાય.

જો તેની ખરીદી નક્કી કરેલ મર્યાદાએ ન પહોંચે અથવા તો નવા

મેમ્બર ન બનાવી શકે તો તે કોઈપણ પ્રકારના કમિશનનો હક્કદાર નહીં રહે. એ જ પ્રમાણે જો તે મેમ્બર દર મહિને માસિક ખરીદી ન કરે તેના કારણે પણ મેમ્બરશીપ સમાપ્ત કરી દેવામાં આવશે. દા.ત. એક મેમ્બરે પોતાના થકી બે મેમ્બર બનાવ્યા અને તે ત્રણેવની ટોટલ ખરીદી સાડાચાર હજાર રૂપિયા થઈ પણ પૂરા પાંચ હજારની ખરીદી ન થઈ એટલા માટે તેમનામાંથી કોઈને પણ કમિશન મળશે નહીં. હા, જો તેઓ થકી એક નવો મેમ્બર બની જાય તો ખરીદીની કુલ રકમ રૂપિયા છ હજાર થઈ જશે અને ઉપરનો મેમ્બર કમિશનનો હક્કદાર બની જશે જ્યારે કે તે ઓછામાં ઓછી સો રૂપિયાની માસિક ખરીદી ચાલુ રાખીને પોતાની મેમ્બરશીપ બાકી રાખતો હોય, નહીં તો તે પણ કમિશનનો હક્કદાર નહીં રહે.

આ રીતની પ્રતિક્રિયાથી કંપનીનો ફાયદો એ છે કે તેનો દરેક સભ્ય કંપનીનો વર્કર બની જાય અને મેમ્બરોનું વર્તુળ વધારવાની કોશિશ કરે જેથી તે કમિશનનો હક્કદાર બની શકે, જેના કારણે કંપનીને પોતે પોતાના ગ્રાહકો તથા મેમ્બરોનું વર્તુળ વધારવા માટે ફરિજયાતપણે પગારદાર કર્મચારીઓ રાખવાની જરૂર નથી રહેતી. કંપનીનો ખ્યાલ એ હોય છે કે મેમ્બર કમિશનની લાલચમાં પોતે જ પગારદાર કાર્યકરો કરતાં વધારે શોખથી કામ કરશે. અને કંપનીની પ્રોડેક્ટ્સની નિકાસ દિવસે દિવસે વધતી જશે. જો કોઈ અધિક ખરીદી ન કરે અથવા આગળ પોતાના હેઠળ મેમ્બર ન બનાવે તો કંપનીના માથે તેને કમિશન આપવાની જિમ્મેદારી પણ નહીં રહે, જેથી કંપનીને કોઈ પ્રકારનું નુકસાન નથી થતું. એ જ પ્રમાણે આવા એક અથવા એકથી વધુ મેમ્બરો દ્વારા જેટલી ખરીદી થઈ ચૂકી હોય તેમાં પણ કંપનીનું કોઈ પ્રકારનું નુકસાન નથી, બલકે ફાયદો જ ફાયદો છે.

હવે જોવાનું એ છે કે આ પ્રતિક્રિયામાં ખરીદારોનો ફાયદો કેટલો છે અને નુકસાન કેટલું છે. તો આ વિષયમાં જે માલૂમાત જાણવા મળી તેના પ્રકાશમાં એ જાહેર થાય છે કે :-

(૧) જે સામાન કોઈ મેમ્બર પંદરસો રૂપિયામાં ખરીદે છે તેની કિંમત બારસો એંસી રૂપિયા બતાવવામાં આવે છે. બસો વીસ રૂપિયા કંપની પોતાની ફી વગેરેના રૂપમાં વધારે લે છે. પરંતુ સામાન્ય ગ્રાહક તેને પરખી નથી શકતો કે તે સામાન માર્કેટ રેટના આધારે બારસો એંસી રૂપિયાના લાયક છે કે નહીં? નિષ્ણાંતો તથા અધિક જાણકારી ધરાવનારાઓનું કહેવું તથા માનવું એ છે કે તે ખરીદેલ સામાન માર્કેટ રેટના આધારે મુશ્કેલીથી સાત સો રૂપિયાનો હોય છે. એ જ પ્રમાણે માસિક સો રૂપિયાની ખરીદીમાં જે સામાન ખરીદવામાં આવે છે તે માર્કેટમાં સાઈઠ રૂપિયાનો હોય છે. આ રીતે દરેક મેમ્બરને પહેલી ખરીદીમાં લગભગ આઠસો રૂપિયાની અને માસિક ખરીદીમાં દર મહિને ચાલીસ રૂપિયાની ખોટ થાય છે.

નક્કી થયેલ કમિશન વડે આ પ્રમાણેની ખોટ તથા નુકસાનની ભરપાઈ થવી પણ ઘણી મુશ્કેલ છે. કેમ કે દરેક મેમ્બર અધિક બે મેમ્બર નથી બનાવી રહેતા, એટલા માટે લોકો ખરીદીના વિષયમાં સામાન્ય રીતે આઝાદ રહેવા પસંદ કરે છે તથા તેમને વસ્તુની જરૂર હોય તો ખુલ્લા માર્કેટમાં ખરીદી લે છે. મેમ્બર બનતાની સાથે જ તેમણે એક નક્કી કરેલ રકમની માત્રામાં અમુક સામાન લેવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. ભલે તેમને તે સામાનની તરત જ જરૂરત ન હોય. બીજુ દર મહિને તે જ કંપનીનો અમુક સામાન ખરીદવો પણ જરૂરી હોય છે ભલે તેમને દર મહિને તે સામાનની આવશ્યકતા હોય કે ન હોય. એ જ પ્રમાણે આવનાર દિવસોએ કમિશન મળવાના વિષયમાં તેઓ અધિક વિશ્વાસુ નથી હોતા, કમિશનની પ્રાપ્તિ એ વાત ઉપર આધારિત છે કે તેઓ વધુ મેમ્બર બનાવવામાં અને નક્કી કરેલ રકમની ખરીદી કરવા કરાવવામાં સફળ થઈ જાય. ખુલાસો એ છે કે આ સિસ્ટમમાં ગ્રાહક મેમ્બરને પોતાની ખોટનો કોઈ ચોક્કસ બદલો (ભરપાઈ) સમજમાં નથી આવતો. હા, પરંતુ જે લોકો આ સામાનો (કંપનીની પ્રોડક્ટ્સનો)ની કિંમત તથા પરખથી બેખબર હોય તો તેવા

લોકો ગ્રાહક બની જાય છે અને માસિક ખરીદી પણ કરતા રહે છે અને સાથે સાથે તેઓ સંતુષ્ટ રહે છે કે અમે જે રકમ ખર્ચ કરી છે તેના બદલામાં મુનાસિબ તથા વ્યાજબી રેટમાં અમને સામાન મળી રહ્યો છે એટલા માટે કોઈ ખોટ નથી, અધિક કમિશન નહીં મળે તો પણ કોઈ વાંધો નહીં. અને જો મળી જાય તો ફાયદો જ ફાયદો છે ! નુકસાન જરાય પણ નથી.

આ છે નેટ વર્ક માર્કેટિંગ અથવા મલ્ટી લેવલ માર્કેટિંગનું સંક્ષિપ્ત તથા ટૂંકમાં માળખું. આ રીતનો કારોબાર કરનારી કંપનીઓ ઘણી છે. તેમના નિયમો તથા ફાયદાઓ, કામ કરવાની રીત વગેરેમાં થોડો ઘણો ફેરફાર પણ છે જેનું વિસ્તૃત વર્ણન સવાલનામામાં જોઈ શકાય છે.

હવે અહીંયાં સવાલ એ છે કે આ પ્રકારનો કારોબાર તથા આ રીતનું માર્કેટિંગ શરીઅત તથા ફિક્કહની પરિભાષામાં કયા પ્રકારનો કારોબાર અથવા લેણદેણ કહેવામાં આવશે અને શરીઅતની દ્રષ્ટિએ એ જાઈઝ છે કે નહીં ?

તેના જવાબમાં એ કહેવામાં આવ્યું કે કારોબારની આ પદ્ધતિમાં બે કામો થાય છે : એક તો નક્કી કરેલ કિંમતમાં કંપનીની વસ્તુઓની ખરીદી, અને બીજુ મેમ્બરો બનાવવા. મેમ્બર બનવા માટે તથા આગળ નવા મેમ્બર બનાવીને કમિશન પ્રાપ્ત કરવા માટે ખરીદી શરત છે. કિંમતના બદલામાં વસ્તુની ખરીદી 'અફદે બૈઅ' છે. (એટલે કે કિંમતના બદલામાં વસ્તુની લેણદેણને 'અફદે બૈઅ' કહેવામાં આવે છે) અને કમિશનના બદલામાં મેમ્બર બનાવવા એ 'અફદે ઈજારા' છે (એટલે કે એક વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુના નફાના બદલાનો માલિક બનાવી આપવો. 'અફદે ઈજારા'માં પગાર ઉપર નોકરી, કોઈ વસ્તુ ભાડેથી આપવી, મજૂરી પર કામ કરવું, ઠેકેદારી વગેરેને 'ઈજારા' કહે છે.) કંપની મેમ્બર બનાવવા માટે ખરીદીની શરત લાગુ કરે છે. તેને શરીઅતમાં "ઈજારા બૈઅની શરત સાથે" કહેવાય અને મેમ્બર

﴿ ﴿﴾ ઈસ્લામ અને અલ્લાહીન બેંક કારોબાર ﴿ ﴿﴾

બનાવનાર ખરીદી એ શરત ઉપર કરે છે કે તેઓને મેમ્બર બનાવીને કમિશન પ્રાપ્ત કરવાનો હક્ક મળે તો તેઓ તરફથી આ બેંક શરીઅતમાં 'ઈજારા'ની શરત સાથે કહેવાય છે.

- (અ) બેંક ઈજારાની શરત સાથે હોય અથવા ઈજારા બેંકની શરત સાથે હોય, લેણદેણના આ બંનેવ પ્રકાર નાજાઈઝ છે. એટલા માટે કે હદીષ શરીફમાં બેંક (વસ્તુની ખરીદી વસ્તુ વડે) કોઈ શરત સાથે તેની મનાઈ આવી છે. જેનું વિસ્તૃત વર્ણન ફિક્હની કિતાબોમાં જોવા મળે છે.
- (બ) કંપનીની વસ્તુઓ પોતાની ક્વોલિટી તથા લાયકાતની દૃષ્ટિએ ઓછી કિંમતની હોય છે, પરંતુ તેને ઉચ્ચ ક્વોલિટી તથા વધારે કિંમતની બતાવવામાં આવે છે. તો આ ધોકો થયો જેને હદીષમાં ગશ (ધોકાબાજી) કહેવામાં આવ્યું છે, એ નાજાઈઝ છે.
- (ક) કોઈ વસ્તુની કિંમત દસ રૂપિયા હોવી જોઈએ પરંતુ કોઈ અનુભવી તેને નવ રૂપિયાની બતાવે છે, કોઈ દસ રૂપિયાની બતાવે છે, કોઈ અગ્યાર રૂપિયાની બતાવે, અને કોઈ વ્યક્તિ તે વસ્તુને પંદર રૂપિયામાં વેચે તો તેને 'ગબને ફાહિશ' કહેવામાં આવ્યું છે (એટલે કે ખુલ્લી ધોકાબાજી). અહીંયા સાતસોની વસ્તુ બારસો રૂપિયાની વેચવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દસ રૂપિયાની વસ્તુને સત્તર રૂપિયામાં અથવા એકવીસ રૂપિયામાં આપી તો જરૂર 'ગબને ફાહિશ' (ઓપન ધોકો) થયું અને કોઈ અજાણ્યા વ્યક્તિને 'ગબને ફાહિશ, (ખુલ્લી ધોકાબાજી)માં નાખવું હરામ તથા નાજાઈઝ છે.
- (ખ) આવનાર સમયમાં મેમ્બરો બનાવી લેવા અને કમિશનનો ફાયદો પ્રાપ્ત કરવો ફક્ત એક વહેમી કલ્પના (ખયાલી ઉમ્મીદ) છે. ૯૦% લોકો આ કામ (મેમ્બર બનાવવાના કામ)માં નિષ્ફળ રહે છે. તો આ એક પ્રકારનો જૂગાર થયો, જેમાં ફાયદો તથા ખોટ

﴿ ﴿﴾ ઈસ્લામ અને અલ્લાહીન બેંક કારોબાર ﴿ ﴿﴾

બંનેની આશંકા રહે છે. અને જૂગારબાજી પણ હરામ તથા નાજાઈઝ છે.

- (દ) આ ઉપરાંત આ ખરાબી એક વ્યક્તિ સુધી સિમીત નથી રહેતી, જેમ જેમ મેમ્બર બનાવવાનો દાયરો વધે છે તેમ તેમ આ ખરાબીઓનો દાયરો (વર્તુળ) પણ આગળના વ્યક્તિઓ સુધી વધતો રહે છે. અને નાજાઈઝ તથા હરામ કામનો એક લાંબો ક્રમ ચાલુ થઈ જશે. આ પ્રમાણે (દૃષ્ટિએ) જોવામાં આવે તો આ કારોબાર તથા બિઝનેસ ઘણીયે ખરાબીઓ તથા અસંખ્ય ગુનાહોની એક લાંબી પરંપરા ઉપર આધારિત છે. આ કારણે આ કારોબારના નાજાઈઝ તથા હરામ હોવામાં કોઈ શંકા નથી. એટલા માટે મુસલમાનોના દીન તથા માલની ભલાઈ અને ખૈરિયત એમાં જ છે કે આવા કારોબાર, બિઝનેસ તથા સ્કીમોથી દૂર રહે, આવી માયાજાળમાં કદાપિ ન ફસાય.

હા! જે લોકોએ આવી કોઈ સ્કીમમાં ફસાઈને કોઈ વસ્તુ ખરીદી લીધી છે તેઓ તે વસ્તુના માલિક થઈ ગયા, તેનો ઉપયોગ તેઓ માટે જાઈઝ છે. અને જેઓને પોતાની ખરીદારી ઉપર કાંઈક કમિશન મળ્યું છે તેને પણ તે લોકો પોતાના કામમાં લાવી શકે છે, પરંતુ આ પરંપરા તથા આવા કારોબારને ખતમ કરીને ભવિષ્યમાં તેનાથી બચવું તે લોકો ઉપર વાજિબ છે.

અને જો બીજાને મેમ્બર બનાવવાના કારણે કમિશનનો હક્કદાર થયો અને તે બીજો વ્યક્તિ ગૈર મુસ્લિમ છે તે પોતાનું કમિશન વસૂલ કરીને તેને ઉપયોગમાં લાવી શકે છે, પરંતુ સાથોસાથ ધોકો તથા વાયદા ખિલાફી જેવા ગુનાહથી તૌબા પણ આવશ્યક છે. અને જો તે બીજો વ્યક્તિ (નવો મેમ્બર) મુસલમાન છે તો કમિશન વસૂલ કરીને તે વ્યક્તિને પરત કરી આપે અને સાથે સાથે તૌબા કરીને આવાં કામ તથા કારોબારથી અલગ થઈ જાય. અલ્લાહ તઆલા બેહતર જાણનાર છે. (માહનામા અશરફિયહ્—મુબારકપુર, મે-૨૦૦૮)

ક્રેડિટ કાર્ડ (Credit Card) એ બેંક થકી બહાર પાડેલ એક નાનો સરખો પ્રિન્ટેડ કાર્ડ હોય છે જેને દેખાડીને પર્મિટેડ દુકાન, ઓફીસ, હોટલ વગેરેથી જરૂરતનો સામાન, રહેવા માટેની સગવડો, એર ટિકિટ વગેરે હાંસલ કરવામાં આવે છે.

જે દુકાનદારને બેંક થકી આ કાર્ડ સ્વીકારવાની મંજૂરી હાંસલ થયેલ હોય છે તેની પાસે એક મશીન હોય છે જેમાં તે કાર્ડને નાખીને તેની કાર્બન કોપી કાઢે છે પછી તેના "ખરીદનારની સહી"વાળા ખાનામાં કાર્ડધારક પાસે સહી કરાવે છે અને તેને બિલની સાથે જોડીને કાર્ડ બહાર પાડનારી બેંકને મોકલે છે તો બેંકથી ડ્રાફ્ટ થકી તેને રકમ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. હવે કાર્ડધારકની જિમ્મેદારી એ હોય છે કે એક મહિનાની અંદર ચેક થકી અથવા રોકડા બેંકને બિલની રકમ અદા કરે. જો એક મહિનામાં પૂરી અદાયગી ન થઈ શકે તો કમસે કમ બાકી રકમના ૫% જરૂર અદા કરી આપે. આ સંજોગોમાં બાકીની ૮૫% રકમનું વ્યાજ આપવું પડશે અને સાથોસાથ "સર્વિસ ચાર્જ"ના નામ પર સો રૂપિયા દંડ પણ આપવો પડશે. કાર્ડની વાર્ષિક ફી જે Rs. ૭૫૦/- અથવા Rs. ૧૧૦૦/- છે તે તેના ઉપરાંત છે.

ક્રેડિટ કાર્ડ થકી કાર્ડ બહાર પાડનાર બેંક અથવા તેની સહાયક બેંકોથી રોકડા રૂપિયા પણ સરળતાપૂર્વક મળી જાય છે, અલ્બત્ત તેના પર દર વર્ષે વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે.

સામાન વગેરેનું "ઉધાર બિલ" અને બેંકથી રોકડા રૂપિયા લેવામાં ફરક એ છે કે રોકડા લેવામાં જો કે વ્યાજ આપવું પડશે ભલે તેને એક મહિનાની અંદર જ અદા કરી દેવામાં આવે. પરંતુ ઉધાર ખરીદવાની સ્થિતિમાં એક મહિનાની અંદર બિલ અદા કરી દેવામાં વ્યાજ આપવું પડશે નહીં.

કાર્ડ પર કરવામાં આવનાર ખર્ચાઓ અનલિમિટેડ નથી હોતા બલ્કે પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે તેની એક નિશ્ચિત મર્યાદા નક્કી કરી આપે છે, દા.ત. રૂા. ૫,૦૦૦/-. એ જ પ્રમાણે કાર્ડ થકી બેંકથી જે રૂપિયા લેવામાં આવે છે તેની પણ એક મર્યાદા નક્કી થાય છે, દા.ત. રૂા. ૧૦,૦૦૦/-.

ક્રેડિટ કાર્ડ સિટી બેંક (City Bank) બહાર પાડે છે પરંતુ આ સહુલત લગભગ ગવર્નમેન્ટની દરેક બેંકથી એ રીતે મળી જાય છે કે તે એક ફોર્મ ભરીને સિટી બેંકને પહોંચાડે છે અને સિટી બેંક ફોર્મ મોકલનાર બેંકની તરફથી દરખાસ્ત રજૂ કરેલના નામનો કાર્ડ શરૂ કરી આપે છે જે તેને તેની બેંક થકી મળી જાય છે.

★ ક્રેડિટ કાર્ડની શરઈ હકીકત અને તેનો હુકમ ★

ઉપરોક્ત વિગત પરથી એ બાબત જાહેર થઈને સામે આવી ગઈ કે બેંક કાર્ડ થકી ત્રણ પ્રકારની ફેસેલીટીઓ પૂરી પાડે છે :-

(૧) ઉધાર બિલની જિમ્મેદારી (૨) કરજ લેનારની તરફથી ઉધાર બિલની અદાયગી (૩) કરજ રૂપે રોકડા રૂપિયા પૂરા પાડવા. કમસર દરેકનો હુકમ આ પ્રમાણે છે :-

ઉધાર બિલની જિમ્મેદારી : આ બાબતમાં બેંકની પાયાની કાર્યવાહી એ છે કે તે દુકાનદારના માટે તેના ઉધાર બિલને અદા કરવાની જિમ્મેદારી લે છે અને સાબિતીના રૂપે તે કાર્ડ બહાર પાડે છે તો આ મામલો આપસમાં "મુઆહેદાએ ઝમાનત" (જિમ્મેદારીનો ફરાર) છે અને કાર્ડ "ઝમાનતની સનદ" છે. યાદ રાખશો કે આ ઝમાનત (જિમ્મેદારી)ને ફિક્કહની બોલીમાં "કફાલત" પણ કહેવામાં આવે છે. અને આ ફરાર તેના જ એક પ્રકાર "કફાલત બિલ્માલ"ના વર્તુળમાં આવે છે.

ઝમાનત શરઈ દષ્ટિએ જાઈઝ છે પરંતુ આ ઝમાનત બે નાપાક શરતો પર અવલંબિત છે એટલા માટે નાજાઈઝ તથા ગુનોહ છે.

એક : તો એ કે કિંમત અદા કરવામાં એક મહિનો મોડુ થઈ જાય તો કાર્ડ ધારકે વ્યાજ અદા કરવું પડે છે અને વ્યાજ ચક્રાવૃત્તિનું હરામ તથા ગુનોહ છે.

બીજું : એ કે મોડુ કરવા બદલ દંડ પણ ભરવો પડે છે જે નાહક પોતાના માલને વેડફવું છે, અને એ પણ હરામ તથા ગુનોહ છે.

અલ્બત્ત જો કોઈ શખ્સનો નિશ્ચય પાકો હોય કે તે એક મહિનાની અંદર બિલની કિંમત અવશ્ય ચૂકવી આપશે તો તે વ્યાજ આપવાની હુર્મતથી મેહફૂઝ રહેશે, પણ વ્યાજ તથા દંડની નાજાઈઝ શરત સ્વીકારવાનો ગુનોહ જરૂર તેના માથે રહેશે. હા, જો ફરાર વખતે તે સ્પષ્ટતા કરી આપે કે હું એક મહિનાની અંદર બિલની કિંમત અદા કરતો રહીશ અને વ્યાજ તથા દંડની શરત મને મંજૂર નથી, અને સાથોસાથ તે એના પર અડગ રહે, તેમજ કાર્ડ પર બેંકથી રૂપિયા ન લે તો નાજાઈઝ શરત તથા કાર્યના ગુનાહથી મેહફૂઝ રહેશે. પણ શરતોની પાબંદી પબ્લિક માટે ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. અનુભવ સાક્ષી છે કે તેઓ શરતોને પીઠ પાછળ રાખી દે છે અને હરામમાં એવી રીતે પડી જાય છે કે જાણે તેના માટે તેમને તેની ઓપન આઝાદી આપી દેવામાં આવી હોય. એટલા માટે શરીઅતનો હુકમ એ જ લાગુ પાડવામાં આવે છે કે તે મુસલમાન હરગિઝ હરગિઝ કેડિટ કાર્ડની નજીક ન જાય. થોડી સરખી સહૂલત તેના થકી જરૂર મળી જાય છે પણ તેના કારણે મોટા મોટા ગુનાહોનો જે બોજ માથા પર આવે છે તે આ ટેમ્પરરી રાહતના મુકાબલામાં આખરતની જિંદગીના માટે ઘણી જ મહાન મુસીબત છે. એક સાચો મુસલમાન તેને કદી પણ માન્ય કરી શકશે નહીં કે દુનિયાની સામાન્ય સરખી સરળતા માટે આખરતની મહાન પરેશાની વહોરી લેવામાં આવે અને બારગાહે ખુદાવંદીમાં શર્મિદા થવું પડે.

★ મુસ્લિમ વેપારી કાર્ડ સ્વીકારે કે નહીં ?! ★

ઈજાઝત (પરમિશન) પામેલા વેપારીની હેસિયત "મકફૂલ લહૂ"

(જેના માટે ઝમાનત લેવામાં આવે)ની છે જેણે બેંકથી કાર્ડ સ્વીકારવાની ઈજાઝત મેળવીને તેને કફીલ બનાવ્યો, અને બેંકની કફાલત જ્યારે વ્યાજ તથા દંડની નાજાઈઝ શરતોને આધિન છે તો તેને કફીલ બનાવવો અથવા કફીલ બનવાની ઈજાઝત આપવી એ નાજાઈઝ શરતોથી રાજી થવું છે, એટલા માટે આ ઝમાનત વેપારીના માટે પણ નાજાઈઝ છે. હા, આજકાલના ગૈર મુસ્લિમો માટે વ્યાજના હુકમો લાગુ થતા નથી જેથી જો તેઓ ખરીદવા ચાહે તો મુસ્લિમ વેપારી તેમના કાર્ડ સ્વીકારી શકે છે.

★ કરજ લેનારના તરફથી ઉધાર બિલની ચૂકવણી ★

બેંકનું બીજુ કાર્ય એ છે કે તે આપસમાં ફરાર થયા મુજબ કાર્ડધારક પાસેથી રૂપિયા વસૂલ કરે છે, તેના બિલની ચૂકવણી કરે છે, તેમજ તેનો હિસાબ કિતાબ રાખે છે અને પોતાની આ બિદમતના બદલામાં વાર્ષિક તેની પાસેથી ૭૫૦/- રૂ. અથવા ૧૧૦૦/- રૂ. ફી લે છે. આ ફી હફીફતમાં બેંકના કામની મજૂરી છે જેનું લેવું આપવું શરીઅતની રૂએ જાઈઝ છે, પણ અહીં પણ તે જ વ્યાજ તથા દંડની ખરાબી સંકળાયેલી છે કે બેંકની આ સર્વ સેવાઓ તેની "ઝમાનત"ના હેઠળ છે અને તેને "ઝમિન" બનાવવું વ્યાજ તથા દંડની શરતના કારણે નાજાઈઝ છે.

★ ઉધાર રકમ મેળવવું ★

કાર્ડ થકી જરૂરતના સમયે રૂપિયા પણ વસૂલ કરવામાં આવે છે એની હેસિયત બેંકથી કરજ લેવા જેમ છે એટલા માટે બેંક એના પર આવશ્યકપણે વ્યાજ લે છે તો આ સહૂલત પણ વ્યાજની તબાહીના કારણે "નાજાઈઝ" છે.

સારાંશ એ કે કેડિટ કાર્ડની ચાલી રહેલી પદ્ધતિ ગમે તેમ પણ નાજાઈઝ તથા ગુનોહ છે જેથી તેનાથી બચવું વાજિબ છે. વલ્લાહુ તઆલા અઅૂલમ.

نُحَمِّدُهُ وَنُصَلِّي عَلَى رَسُولِهِ الْكَرِيمِ

બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે બે બોલ...

પ્યારા સુન્ની ભાઈઓ ! વર્તમાન સમયમાં વિશ્વભરમાં નાણાક્રિય લેવડ દેવડનો વહેવાર બેંકો થકી ચાલી રહ્યો છે. તો બેંકમાં નાણા રોકતાં બેંક તરફથી અમુક ટકા રકમ ઈન્ટરેસ્ટ તથા વ્યાજના નામે મળતી હોય છે. તેમજ બેંક પાસેથી લોનો લેતાં વ્યાજરૂપે બેંકમાં રકમ ચૂકવવી પડે છે. તો બેંકમાંથી વ્યાજના નામથી મળતી રકમ લેવી કેવી ? અને લોન પેટે બેંકમાં વ્યાજ ભરવું કેવું ? એ વિશે પ્રશ્નો અવાર નવાર પબ્લિકમાંથી ઉઠતા રહે છે. તો એ સંબંધે હિંદુસ્તાનની બેંકોમાં થતી લેવડ દેવડ વિશે તથા અન્ય બેંકો જે મુસ્લિમોની નથી તેવી બેંકોમાંથી ઈન્ટરેસ્ટના નામે જે વધારાની રકમ મળે છે તે શરીઅતની બોલીમાં "વ્યાજ" નથી એ સમજાવતી કિતાબો જેમાં શાહજાદાએ આ'લા હઝરત હુઝૂર મુફતીએ આ'ઝમે હિંદ મુસ્તફા રઝાખાં **الرَّضْوَانُ وَالرَّحْمَةُ** નો ફત્વો તેમજ શારેહે બુખારી ફફીહુલ હિંદ હઝરત અલ્લામા મુફતી મુહમ્મદ શરીફુલ હકફ સાહબ **الرَّضْوَانُ وَالرَّحْمَةُ** નો ફત્વો વિવિધ મહાન મુફતીઓના સમર્થન સાથે અમો બે ત્રણવાર કિતાબરૂપે છાપી ચૂક્યા છીએ કે, "હિંદુસ્તાનની બેંકોમાંથી વ્યાજના નામે જે અધિક રકમ મળે છે તે વ્યાજમાં દાખલ નથી. અને તે રકમ નફો છે જેને કોઈ પણ જાઈઝ કામમાં વાપરી શકાશે." (વધુ ટાઈટલ ૩ પર.....)

(ટાઈટલ ૨ નું ચાલુ.....)

એ જ મસ્અલો આ કિતાબમાં પણ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલ છે. તથા બેંકોમાંથી લોન લેતાં ભરવા પડતા ઈન્ટરેસ્ટ વિશે શું હુકમ છે ? એ પણ શરીઅતની દલીલો સાથે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. તદ્ ઉપરાંત જીવન વીમો, જાન માલનો વીમો તથા અન્ય બેંકીંગ વહેવાર તથા વિકાસપત્રો વિશે, શેર બજારના મસાઈલ તથા નેટવર્ક માર્કેટિંગ તથા ક્રેડિટ કાર્ડ વગેરે વિશે શું શરઈ હુકમો છે તેનો સંતોષકારક જવાબો પ્રસ્તૂત કિતાબ "ઈસ્લામ અને અર્વાચીન બેંક કારોબાર" (આવૃત્તિ-૨)માં મુહકિફકે મસાઈલે જદીદા, ફફીહે મિલ્લત હઝરત અલ્લામા મુફતી મુહમ્મદ નિઝામુદીન સાહેબ **مكة المكرمة** (સદર મુફતી જામિઆ અશરિફ્યા-મુબારકપુર)ની તેહકીફી ફલમ વડે રજૂ થયેલા છે. તેનો અભ્યાસ કરશો અને વર્તમાન સમયમાં નિત નવી સ્કીમો ગર્વમેન્ટ થકી તથા પ્રાઈવેટ કંપનીઓ થકી જે નીકળે છે તેના વિશે માહિતી મેળવી શું જાઈઝ શું નાજાઈઝ છે તેને સમજી લઈને તમે મુસલમાન છો તો હરામથી બચવા અને હલાલ લૂકમો તથા હલાલ રોજી પામવા માટે તેના પર અમલ કરી તમારામાં દિલોને નૂરાની બનાવશો.

આ બીજી આવૃત્તિમાં અમોએ કિતાબની ગોઠવણમાં થોડોક ફેરફાર કર્યો છે અને એમાં જીવન વીમાના લેખને નવેસરથી રજૂ કર્યો છે તથા શેર બજારના મસાઈલ, નેટવર્ક માર્કેટિંગ તથા ક્રેડિટ કાર્ડ વગેરેનો ઉમેરો કર્યો છે.

-પટેલ શબ્દીર અલી રઝવી દયાદરવી

તંત્રી : બરકાતે ખ્વાજા (માસિક)

(તા. ૧-૩-૨૦૦૯, વાર : રવિવાર,

હિ.સ. ૧૪૩૦, રબીઉલ અવ્વલ શરીફ)